

зиційною фігурою) та ін. Особливої уваги заслуговує розробка поняття «віртуального змісту» метафори. «Віртуальне» та «актуальне» не просто співвідносяться як «можливе» та «реалізоване» (що відомо, принаймні, з часів Арістотеля), але й діалогічно взаємодіють між собою: в процесі здійснення метафоричної історії будь-якого об'єкта збільшується його «віртуальний зміст», чим і зумовлюється принципова невичерпність останнього. В 2-му розділі метафора розглядається в контексті історичної поетики твору. До двох великих періодів у розвитку літератури, визначених С. Аверінцевим, — «дорефлексивного традиціоналізму» та «рефлексивного традиціоналізму» — Б. Іванюк пропонує додати поняття «рефлексивного персоналізму», що дозволяє здійснити нову стадіалізацію літературного процесу відповідно до трьох діахронічних типів цілісності художнього твору: міфологічного, жанрового та стильового. Цілком переконливою видається ідея автора про взаємозв'язок між напрямом чи течією та певним різновидом метафори (напр., сутність класицизму репрезентується алегорією, сентименталізму — літотою, романтизму — символом тощо). 3-й розділ монографії має переважно практичний характер: тут знаходимо чимало оригінальних аналізів віршів-метафор М. Язикова, Є. Баратинського, О. Пушкіна, М. Лермонтова, Ф. Тютчева. Тим самим теорія співвіднесеності метафори і літературного твору отримує наочне підтвердження, а дослідження загалом набуває дедуктивно завершеного вигляду.

Звичайно, говорити, що монографія Б. Іванюка розрахована на широке коло читачів, не доводиться. Але професійний філолог, безумовно, знайде в ній чимало цікавих ідей, пов'язаних з актуальними проблемами сучасного літературознавства.

О. Бойченко

Martin Malia. The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917—1991. — The Free Press, 1996

У 1990 році, коли майже усі західні інтелектуали із захопленням спостерігали за горбачовською перебудовою, очікуючи постання оновленого комуністичного режиму з людським обличчям, в одному престижному американському журналі з'явилася стаття не надто відомого тоді советолога Мартіна Малії, у якій він наголошував на неможливості самореформування комуністичної системи і, отже, на її неминучому колапсі. Такі погляди були сприйняті як ледь не еретичні у час, коли «горбоманія» сягнула свого піку на Заході. Але незабаром усе пішло передбаченим Малією шляхом, і він постав як один із небагатьох західних інтелектуалів, яких не засліпив «міф Горбачова». Своє передбачення розвитку ситуації в Радянському Союзі Мартін Малія виводив не стільки з детального аналізу тодішньої ситуації, як зі свого розуміння комуністичної системи.

У 1994 році він цілісно виклав свою концепцію більшовизму у книзі «The Soviet Tragedy», яка одразу ж була зустрінута з великою зацікавленістю й широко визнана як найкраща історія Радянського Союзу.

Ключем для розуміння концепції Мартіна Малії є його наголошення на приматі ідеології як засобу пояснення більшовицького феномена. У цьому сенсі більшовицька держава постає як пряме заперечення марксистської утопії. Адже тут соціо-економічні відносини були лише побіжною «надбудовою» — висловлюючись марксистською термінологією, — а не її «базисом», місце якого, безумовно, належало ідеології та політиці. Але усе ж з огляду на таке позірне самозаперечення марксистської доктрини «більшовицький експеримент» можна зрозуміти лише в її контексті.

Соціалістична доктрина Маркса була справжнім наступом на реальне суспільство та фундаментальним зусиллям його знищити. На протигагу йому вона пропонувала створити штучне, навіть сюрреалістичне суспільство, своєрідний антипод існуючого. Спроба ліквідувати наявну систему та замінити її на іншу, базовану на утопічних засадах, могла вдатися. Така сюрреалістична структура навіть могла існувати впродовж тривалого часу, але врешті-решт неминуче мала розвалитися, не витримавши натиску реальності. Будь-які спроби примирити комуністичну систему з реальністю лише погіршували становище системи, оскільки викривали її алогічність та підривали ідеологічні засади, на яких вона виправдовувала своє існування. Тож було лише питанням часу: як внутрішні суперечності, з огляду на неможливість побудови міфічного комунізму, — призведуть до тотальної дискредитації ідеології і, відтак, до її колапсу. З огляду на це «перестройка» лише пришвидшила цей процес, але аж ніяк його не викликала.

Комуністична ідеологія постає у Малії як цілісна структура, а не сукупність різноманітних концепцій. Марксизм-ленінізм-сталінізм бачаться ним як неминучі ланки еволюції комуністичного вчення, які мали власну логіку та тяглість. Саме це твердження Малії є одним із найвагоміших у його книзі. Тому його варто розглянути детальніше.

Така думка є прямою антитезою до поглядів європейських лівих інтелектуалів, які розглядали цих трьох впроваджувачів комунізму окремо. Погляди та дії як Леніна, так, особливо, і Сталіна трактувалися як відхід від гуманістичного соціалістичного шляху. Звідси було створено міф поганої людини, дії якої призвели до викривлення соціалізму. Під таким оглядом для Радянського Союзу залишалася нагода повернутися до «втраченої стежки соціалізму» лише завдяки кореляції своєї політики чи простою заміною керівництва. Саме через домінування такої концепції у советології впродовж 1960—80 років Захід прогавив розпад Радянського Союзу, оскільки він очікував самооновлення комуністичної системи через реформи Горбачова.

Логіка теорії «поганої людини» здавалася незаперечною. І справді, як марксизм і ленінізм, так, особливо, сталінізм володіли ідеологічними конструкціями, які різко суперечили доктринам їхніх попередників. Взяти хоча б, наприклад, сталінську тезу про посилення класової боротьби мірою наближення до соціалізму. З іншого боку, до такого висновку можна також прийти, якщо піддавати аналізу деякі дії Сталіна та його соратників, як, приміром, майже цілковите винищення верхівки своєї ж партії в середині 1930-х років.

Наступ на теорію «відхилення від правильного шляху» Мартін Малія розпочинає з історичної аксіоми, яка тепер є загальноприйнятою на Заході. Суть її спрощено полягає у наголошенні на багатофакторності суспільного життя, яка перешкоджає будь-якій довготерміновій акції привести до такого наслідку, який планувався на її початку. У цьому сенсі чим більше часу займає здійснення запланованої дії, тим більше відхилення від очікуваного результату можна буде спостерігати по її завершенні. Будь-який теоретичний задум неминуче деформується при контакті з реальністю. Ще більша деформація відбувається при запровадженні у життя якоїсь ідеологічної концепції, оскільки кожна ідеологія містить у собі суб'єктивне, спрощене, а звідси і викривлене уявлення про навколишній світ. Але це аж ніяк не свідчить, що між ідеологічною теорією та її практичним втіленням не існує історичної тяглості.

Автор «Soviet Tragedy» розвиває цю аксіому, наголошуючи, що чим вищими є амбіції ідеології та чим більшою є її відірваність від реальності, тим більшою буде викривлення її на практиці. Те, що результат сталінської системи не був подібний до того, який уявляв собі Ленін і, тим більше, передбачав Маркс, не робить усю систему менш марксистсько-ленінською з огляду на зазначений ефект «викривлення». Окрім того, ідеологія за своєю суттю не є калькою, якої пункт за пунктом дотримуються її послідовники, а радше світоглядною базою, що спрямовує політичну поведінку до загальних цілей у широких рамках. Так ленінізм сприйняв основні параметри марксизму та додав свої, як, наприклад, волюнтаризм і диктатура партії.

У такій тяглій системі Сталін є найкраще зрозумілим як впроваджувач марксизму завдяки ленінській партії. І якщо таке впровадження супроводжувалося масштабним насильством і його результат був жахливим й абсурдним, це ще не означає, що Сталін зрадив Маркса чи Леніна. Це означає лише, що марксистсько-ленінська ідеологічна конструкція була від самих початків нереальною, й будь-яка спроба втілити її в життя могла бути зреалізована лише завдяки масштабному застосуванню сили. Таке застосування сили, в свою чергу, призвело до утворення абсурдної сюрреальності, яка існувала незмінно аж до реформ Горбачова.

Але Мартін Малія не зупиняється на цьому й іде далі, вказуючи на безальтернативність такого розвитку комуністичного вчення. Він стверджує, що єдиним практичним шляхом зреалізувати марксистські цілі був ленінізм, і що, відповідно, єдиним практичним засобом завершення ленінського шляху був сталінізм. Єдиною альтернативою цьому було позбутися мрії марксистського соціалізму. Іманентність та логічність розвитку більшовизму особливо чітко простежується автором у зображенні сталінізму. Сталінську колективізацію та перший п'ятирічний план він називає «другою російською революцією», підкреслюючи тим її пов'язаність у цілях з першою — тобто з жовтневим переворотом 1917 року. Реальний вибір для більшовиків у 1929 році Малія бачить не між шляхом Сталіна та шляхом Бухаріна, а у слідуванні дорогою, близькою до тієї, якою повів своє будівництво соціалізму Сталін. Окреслюючи його відносну поміркованість

у середині 1920-х років, Мартін Малія твердить, що Сталін не обов'язково мав вийти переможцем у партійно-клановій боротьбі, але сам сталінізм був неминучий. Інший вибір означав капітуляцію перед переважаючим селянським населенням, чого загартована в роки військового комунізму партія не могла собі дозволити. НЕП, або «економічний Брест-Литовськ», як його дотепно називає Мартін Малія, являв собою тимчасовий відступ партії, своєрідний «один крок назад для того, щоб зробити два кроки вперед згодом». Але одночасно НЕП являв собою її приниження, а отже, призвів до прихованої озлобленості та до ще більшої рішучості не зупинятися ні перед чим задля досягнення своїх утопічних цілей.

Подальші «чистки» другої половини 1930-х років розглядаються автором «Soviet Tragedy» як еволюція ленінської боротьби проти своїх опонентів у РСДРП ще до перевороту та заборони існування фракцій всередині більшовицької партії одразу ж після громадянської війни. Фанатична наголошеність на єдино правильній лінії, яку проводила партія, розвинулась ще за Леніна та логічно завершилася за часів Сталіна такою ж фанатичною наголошеністю на єдино правильній лінії, яку проводить лідер партії.

Неважко помітити, що Малія бачить сталінську систему як кінцеве досягнення основних канонів комуністичного вчення, яке, у свою чергу, було викладене Марксом та розроблене Леніним. Оскільки основні його цілі: планова економіка та суцільна колективізація, — були досягнуті, у системи залишилося мало місця для подальшого розвитку. З другої половини 1930-х років основні зусилля більшовицької партії були спрямовані не стільки на революційну трансформацію суспільства згідно з їхніми утопічними стандартами, скільки на втримання існуючого статусу-кво. Комуністичний режим дедалі більше набуває консервативних та олігархічних рис, водночас він продовжує легітимізовувати своє існування завдяки революційно-егалітаристській риторичі.

У блискучій та довершеній концепції Мартіна Малії викликає заперечення один її структурний елемент. Стверджуючи, що історію комунізму в Росії та у Радянському Союзі можна пояснити виключно в рамках комуністичної ідеології, автор значно спрощує усю багатоаспектність цього феномена. Комунізм він розглядає як ідеологію, яку було експортовано з Європи у Росію жменькою інтелектуалів, яким вдалося, у свою чергу, завдяки винятковому збігу обставин та слабкості громадянського суспільства, нав'язати свій експеримент решті населення Російської імперії. В подальшому будівництво утопічного ладу відбувалося виключно згідно з логікою самої комуністичної ідеології, і аж ніяк не визначалося традиціями російського суспільства. Хоча Мартін Малія прямо не говорить цього, але з його концепції випливає, що у випадку, якби комуністична революція трапилася деінде в Європі, вона б розвивалася б за таким самим сценарієм, як і у Росії. Мовляв, лише сама ідеологія детермінувала процес, але аж ніяк не традиції суспільства, в якому вона заправлялася. Головна помилка Мартіна Малії, на мою думку, полягає, як це не парадоксально звучить, у недотриманні власної концепції ідеології. Він

аргументовано доводить, що ідеології є не кальками, а радше світоглядними орієнтирами, що відображають спрощене та суб'єктивне розуміння реальності, яку насправді не можна вкласти у жодні інтелектуальні схеми. Разом з тим у процесі сприйняття ідеології цей світоглядний орієнтир схрещується з іншими світоглядними концепціями, що їх індивід увібрав із суспільства, в якому він виріс та перебуває. У результаті цього постає новий світоглядний орієнтир, який хоча і зберігає історичну тяглість щодо свого попередника, але є також продуктом цього суспільства.

Не дивно, що у нігілістичній Росії, з її тяглими традиціями політичного насильства та слабкістю ліберальної опозиції й конституціоналізму, марксизм переміг у своєму екстремістському лєнінському варіанті. В той самий час лібералізація політичної системи на Заході поступово призвела до переходу там марксизму у конституціоналістські рамки.

Так само не дуже переконливо звучать заперечення Малією присутності політичної системи царської Росії у сталінській дійсності. Справді, якщо процес детермінує лише ідеологія, то така тяглість є виключно ілюзорною з огляду на граничну ідеологічну несумісність цих двох режимів. Але подібностей є надто багато, щоб ними можна було просто знехтувати. Старі наголоси на містичному зв'язку населення з царем було замінено на лідера партії, державний культ православ'я було замінено на поклоніння комуністичній ідеології, яке здійснювалося у дуже подібний спосіб; відбулося друге закріпачення селян; було відновлено культ російських національних героїв та відроджено російський націоналізм; концепція «Третього Риму» була в унікальний спосіб замінена іншою месіанською ідеєю — світової революції тощо (прикладів можна наводити багато). Марксизм виявився на диво відповідним російським умовам. Очевидно, значною мірою пояснити запровадження старих суспільних канонів можна завдяки аналізу біографії Сталіна та його одумців. На відміну від Леніна та інших старих більшовиків, Сталін не володів жодною іноземною мовою та ніколи не був за кордоном. Тому вплив на нього та на його соратників традицій Російської імперії був значно сильніший, аніж на партійців лєнінського кола, які проводили значну частину свого життя в еміграції і були відірвані від російського ґрунту.

Внаслідок сталінської «другої більшовицької революції» витворилася унікальне суспільство, яке поєднало в собі основні канони комуністичної ідеології з традиційними рисами російського суспільного життя. Таке суспільство, як справедливо зазначає Малія, існувало аж до самого колапсу Радянського Союзу. Його рештки виразно помітні не лише у сьогоденній Росії, але і в Україні.

Т. Курило

Susan Heuman. Kistiakovsky. The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism. — Ukrainain Research Institute Harvard University, Cambridge, Massachusetts. — 1998. — 218p.

Ця праця розкриває та спонукає переоцінити наукову діяльність видатного українського соціолога, філософа та юриста Богдана Кістяківського.